

Kapitel 26. "Psykologiens veje." Ole Schultz (om ondskabens psykologi). Larsen.

Intro

Om eftermiddagen den 22. juli 2011 skete der noget forfærdeligt på den lille norske ø Utøya. En mand ved navn Anders Behring Breivik ankom til øen forklædt i politiuniform og dræbte 69 deltagere i en socialdemokratisk ungdomslejr. Mens han skød omkring sig, hørte han musik i sin ipod. Måske skulle musikken forhindre ham i at lytte til sin egen frygt eller til ofrenes skrig. Hvordan kan et menneske være så ondt? Havde han overhovedet ingen empati med sine ofre? Eller var han på ufattelig vis i stand til at kontrollere sine følelser? Hvad er ondskab egentlig? Hvad skal der til, for at vi kan kalde en handling ond? Skal den være voldsom og ubeskrivelig som Breiviks? Eller er de gymnasielever, der mobber den usikre dreng i klassen og hænger ham ud på Facebook, også onde? Er det konsekvensen af handlingen eller hensigten med den, der er afgørende for, at vi vil kalde den ond? Eller er det en blanding? Der er i tidens løb givet mange definitioner på ondskab.

Diskuter

Diskuter de forskellige handlinger nedenfor. Vurder om der er tale om onde handlinger. Begrund det. Forsøg derefter at give en definition på, hvad ondskab er, herunder hvad der kræves af en handling, for at vi kan tale om den som ond.

- Han var stiknarkoman og begik indbrud for at få penge til narko.
- Lars havde HIV, var klar over det, og dyrkede alligevel ubeskyttet sex med andre.
- Han var diagnosticeret skizofren og havde koldblodigt og med fuldt overlæg dræbt mange unge.
- Han havde i en højere sags tjeneste, som han troede på og opfattede som en god sag, koldblodigt og med fuldt overlæg dræbt mange unge.
- Hun var psykopat og havde koldblodigt dræbt både sin mor, sin mand og sine to børn.
- De var 6 år, da de kidnappede en dreng på to år, mishandlede ham og slog ham ihjel.
- Han tog initiativet til udryddelsen af millioner af jøder.
- Han var menig soldat, ansat i en koncentrationslejr under 2. Verdenskrig, og med til at sende tusinder af jøder i gaskamrene.
- Han dræbte et menneske i en kamp på liv og død.
- Hun dræbte sin kæreste ved at sætte ild til lejligheden. Kæresten ville forlade hende, og hun havde dagen forinden indkøbt store mængder benzin.
- Han slog et menneske ned i et anfald af raseri.
- Han var diagnosticeret evnesvag og slog i marts sin hjælper ned i forbindelse med en gåtur.
- Hendes bror dræbte hende, fordi hun var blevet for dansk, og familien ikke længere kunne acceptere hendes måde at leve på.
- Han var med til at mobbe den usikre dreng i gymnasiet, men han tænkte ikke på, at det var mobning.
- Han havde bevidst brugt dårlige byggematerialer for at spare på omkostningerne til byggeriet. Resultatet var at huset styrtede sammen og mange af beboerne omkom.
- Han var ledende nazist, besøgte aldrig en koncentrationslejr, men gav med sine ordrer grønt lys for at tusinder af jøder blev sendt i gaskamrene.
- Det var en såkaldt kamphund, og den havde efterhånden flere små hunde på samvittigheden.

Hvad ligger der bag ondskaben? Det er det spørgsmål, der især vil blive behandlet i dette kapitel. Tidligere, da Europa var domineret af en religiøs tankegang, var svaret forholdsvis enkelt. Det onde var djævelens værk eller guds straf. Det onde kom til udtryk i menneskers synder og lidelser, det kom til udtryk i hekseri og djævlbesættelser, og det kom ikke mindst til udtryk, når naturen viste sig fra sin mest ødelæggende og ubarmhjertige side. Det voldsomme jordskælv i Lissabon i 1775, der dræbte omkring 60.000 mennesker blev ifølge den amerikanske filosof Susan Neiman et afgørende vendepunkt i forståelsen af ondskaben. Før jordskælvet var alle de frygtelige ting, der kunne overgå mennesker, onde, uanset om de var et resultat af naturkræfter eller menneskelige handlinger. Man skelnede ikke mellem lidelse og synd. Den danske salmedigter H.A. Brorson fortolkede i samtiden jordskælvet i Lissabon som Guds ubegribelige, men dog retfærdige straf over de syndige indbyggere. Efter jordskælvet voksede der imidlertid en forståelse frem af, at naturen ikke kunne være ond i sig selv, og at gud ikke kunne stå bag så altødelæggende begivenheder. Det var alene mennesker, der kunne være onde. Det blev starten på en moderne forståelse af ondskaben. Det er noget vi mennesker gør mod hinanden.

Den religiøse diskurs om ondskaben får i løbet af 1800-tallet konkurrence fra den videnskabelige verden. Inden for psykologien bliver der gjort flere forsøg på at forstå hvad ondskab er. Selve ordet er man dog tøvende med at bruge, fordi det har for mange religiøse associationer til djævl og dæmoner. Det erstattes i stedet af ord som aggression, sadisme og psykopati. Freud anvender som en af de første inden for psykologien begrebet aggression. Blodbadet og de grusomme handlinger på slagmarken under 1. Verdenskrig (1914-1918) overbeviser ham om, at mennesket fra naturens side er født med en særlig aggressionstilbøjelighed. Han begynder i stigende grad i sine skrifter at betone menneskets medfødte aggressionsdrift, der, som han siger, må holdes i tømme og socialiseres, hvis ikke den skal ødelægge kulturen.

Bag alt dette står der det stykke virkelighed, som gerne fornægtes: at mennesket ikke er et blidt, kærlighedssøgende væsen, som i det højeste er i stand til at forsvare sig, når det angribes; men at det til de drifter, det er udstyret med, også kan regne en god portion aggressionstilbøjelighed. "Homo homini lupus: mennesket er en ulv mod menneskene". (Freud, 1929).

Aggressionens natur

Forestillingen om at mennesket er født med en særlig aggressionstilbøjelighed møder vi hos flere andre psykologer. I 1963 udgiver etologen og dyreforskeren Konrad Lorenz (1903-1989) bogen "Det såkaldt onde", hvor han argumenterer for, at der bag menneskets ondskab gemmer sig en medfødt og spontan aggressionsdrift. Det er imidlertid ikke en drift, der er ond i sig selv. Derfor titlen "Det såkaldt onde". Aggressionsdriften tjener ifølge Lorenz mange gavnlige og nødvendige formål for mennesket og har grundlæggende en artsbevarende funktion. Den udløses ikke blot som følge af frustration fra omgivelserne, den er ikke blot en reaktion på bestemte ydre forhold, men den "vælder spontant op fra menneskets indre", siger Lorenz.

Konrad Lorenz forsøger i "Det såkaldt onde" at bevise sin tese ved hjælp af analogier til dyrelivet. Hos dyrene møder vi aggression og kampe mellem artsfæller, når territorier skal forsvares, når hannerne rivaliserer om hunnerne, og ikke mindst kommer aggressionen til udtryk i de kampe, der

har med den indre rangorden i flokken at gøre. Det er imidlertid ikke en aggression, der har til formål at tilintetgøre liv. Den er tværtimod med til at beskytte og regulere det sociale liv i flokken, og den har dermed en livsvigtig artsbevarende funktion. Desuden er dyrenes aggressive udfald mod andre artsfæller stærkt ritualiserede og indeholder forskellige måder at imponere hinanden og vise overlegenhed og underlegenhed på, som betyder at aggressionerne i en flok sjældent resulterer i alvorlige skader. Man taler i den forbindelse om ritualiseret aggression.

Alligevel er aggressionsdriften farlig, siger Lorenz. Det er den, fordi den spontant søger udløsning, og det er den især, når udløsningen opdømmes og ikke kan finde tilfredsstillende ad normale kanaler. Aggressionsdriften er ifølge Lorenz en energi, der flyder konstant i organismen, og anvendes den ikke, men opdømmes, får den, når den endelig udløses, karakter af en uhensigtsmæssigt eller formålsløs aggression, der ikke længere fungerer artsbevarende, men tværtimod kan blive farlig for arten. Hos Cichliden i fangenskab, som danner par, kan det f.eks. let føre til mord på ægtefællen, når den aggression, der under normale omstændigheder skulle bruges til at forsvare territoriet, opdømmes. Lorenz mener at kunne iagttage den samme adfærd hos mennesker i krigsfangenskab, der helt er henvist til hinanden og forhindret i at komme i strid med andre. Her viser det sig, at man hurtigt kan blive mere og mere irriteret og aggressiv på selv de mindste ting hos de andre (en hosten, en snorken osv.). På et langt mere alvorligt område frygter Lorenz også farerne ved den spontane aggression, når han tænker på, hvilke kampmidler mennesker har fået i hænderne i løbet af det tyvende århundrede.

Kritik af Lorenz

Spørgsmålet er imidlertid om Lorenz' analogi mellem dyr og mennesker holder, og om mennesker virkelig er i besiddelse af en spontan aggression. Eksemplet med den aggressive adfærd hos mennesker i krigsfangenskab kunne vel strengt taget lige så godt forklares ud fra det frustrerende ved at være taget til fange. Der til kommer, at undersøgelser sjældent er i stand til at påvise spontan aggression hos mennesker, men omvendt ofte finder aggressiv adfærd som reaktioner på ydre frustrationer.

I dag stiller mange evolutionære psykologer da også spørgsmålstegn ved den spontane aggression. Mennesker kan fungere udmærket i lange perioder uden at udvise aggressiv adfærd. Det betyder imidlertid ikke, at menneskers aggressive adfærd ikke har biologiske rødder. Mennesker er disponerede til at kunne udvise aggressiv adfærd. Vi benytter dog ikke aggressiv adfærd instinktivt i bestemte situationer, sådan som dyrene gør, og aggression udløses ikke af bestemte artsspecifikke stimuli. På den anden side er der ingen tvivl om, at også menneskers aggressive adfærd er opstået evolutionært og lige som hos andre dyr har til formål at regulere det sociale liv i flokken og forsvare sig mod fjender. Intet tyder dog overbevisende på, at der er tale om en spontan aggression.

I stedet skelner man ofte mellem to andre former for aggression. Den første er den reaktive aggression, der udløses af frustrationer. Det kan være et mål, man er forhindret i at nå, det kan være mennesker (man synes) der fornærmer én, eller det kan være mennesker (man oplever) der tager noget fra én. Som regel er den reaktive aggression forbundet med stærke aggressive følelser, og står rent biologisk i tæt forbindelse med den såkaldte kamp/flugt-reaktion. Den anden form er den instrumentelle aggression, der benyttes til bevidst og aktivt at nå et mål. Det kan f.eks. dreje sig om, at man benytter aggressiv adfærd til at udkonkurrere andre, til at få hævn over en person, man ikke bryder sig om, eller til at forhindre andre i at nå deres mål. Denne form for aggression behøver ikke nødvendigvis at være forbundet med aggressive følelser, den er ofte langt mere planlagt end den

reaktive aggression, og den kan til tider komme til udtryk som en skjult eller fordækt form for aggression.

Endelig kan man også tale om en sadistisk aggression, der dog ofte placeres under den instrumentelle aggression. Ved den sadistiske aggression kan målet være en seksuel nydelse, en lyst ved at se andre lide eller ved at have kontrollen over et andet menneske. Det kan f.eks. være den sadistiske aggression, der er på spil, når det er tale om uprovokeret vold. Endelig kan man tale om forskudt aggression eller forskudt vrede, hvor aggressionerne forskydes fra en person eller situation til en anden. Den forskudte aggression kan imidlertid både dukke op som reaktiv, instrumentel og for den sags skyld også som sadistisk aggression.

Opvækstens betydning

Den amerikanske psykoanalytiker Carl Goldberg har med baggrund i mange års kliniske erfaringer med voldelige børn og unge udviklet en teori om, hvorfor nogle mennesker reagerer aggressivt og voldeligt overfor andre. Teorien opregner fem faktorer i opvæksten, som ifølge Goldberg har betydning for udviklingen af destruktiv adfærd.

Sårbarhed over for oplevelsen af skam

Medierne giver ifølge Carl Goldberg meget plads til omtale af fysiske og seksuelle overgreb på børn. Men ofte overses det, at psykiske overgreb i familier ofte kan være ligeså ødelæggende. Hvis et barn igen og igen bliver udsat for verbale ydmygelser og udskamning, risikerer det at udvikle en negativ selvopfattelse, en følelse af at være et forkert eller dårligt menneske. Det kan betyde, at barnet senere som voksen får svært ved at udvikle sociale relationer til andre. Foragten for sig selv, slår let om i foragt for andre. Angsten for igen at opleve skam og ydmygelse, resulterer i en vagtsomhed overfor andres vurderinger, der let bliver til en udadreagerende fjendtlighed. Viljen til at se ind i sig selv, der er så vigtig, hvis man skal kontrollere sine egne reaktioner, mindskes, hvis det man får øje på er alt for ubehageligt og skamfuldt. Langt mere nærliggende bliver det at bruge forskellige forsvarsmekanismer (rationalisering, fornægtelse, projektion) til at bortforklare ens adfærd overfor andre.

Omsorgspersonernes ligegyldighed

Mangelfuld tilknytning og ligegyldighed fra omsorgspersonernes kan få ødelæggende konsekvenser for barnet på lang sigt. Goldberg bygger her på Mary Ainsworth og John Bowlbys teorier. Årsagen til den manglefulde tilknytning er ofte forældrenes ambivalens overfor forældrerollen og voksenrollen, men også indbyrdes konflikter der tager opmærksomheden fra barnet. Omsorgspersonernes emotionelle ligegyldighed kan betyde, at barnets empatiske evner ikke udvikles, og at det derfor som voksen kan få svært ved at læse andres følelser og let kommer i konflikter, som andre mere emotionelt modne har nemmere ved at undgå. Ligegyldigheden kan desuden resultere i at barnet udvikler en rastløs søgen efter stimulation, siger Goldberg.

Manglende evne til at føle sorg

Børn, der ikke får mulighed for at sørge og vise deres frustration over de tab, de udsættes for, eller den usikkerhed og mangel på kontrol, de føler i de nære relationer, tvinges let til at finde andre måder at vise, at de ikke er så udsatte og hjælpeløse, som de føler de er. Den destruktive adfærd kan være en måde at genvinde den kontrol over andre, man har ønsket hele sit liv. Den selvvalgte ensomhed, hvor man ikke skal være afhængig af eller stole på andre, kan være en anden måde at vinde kontrol over sit liv på.

Sproglige vanskeligheder ved at udtrykke følelser

Børn, der lærer at undertrykke deres følelser, lærer heller ikke at sætte ord på dem. Og når man som voksen ikke kan sætte ord på de følelser, der vælder op i en, f.eks. følelser af svigt og tab, og dermed ikke kan forklare dem for andre, så bliver man ofte nødt til i stedet at vise dem eller reagere på dem, og det kan ofte ende destruktivt. Dette punkt handler ikke om at mangle sproglige kompetencer generelt. Man kan sagtens udvise store sproglige evner på mange områder, men samtidig have vanskeligheder ved at sætte ord på sine følelser.

Omsorgspersoner som rollemodeller

Omsorgspersoner fungerer som rollemodeller for børn, og det de gør, betyder langt mere for børnene, end det de siger. Den forælder, der skælder sit barn ude eller straffer det fysisk for at være for aggressiv eller for at slå andre, har et indlysende problem, for barnet lærer først og fremmest af forældrenes handlinger. Goldberg omtaler det som omsorgspersonernes hykleri og fortæller om tilfældet Nora, der oplevede voldsomme dobbeltstandarder i hjemmet, hvor forældrene straffede hendes fysisk for at slås i skolen, samtidig med at hun vidste at faderen selv var en voldsom slagsbror, der ofte var i klammeri med andre.

Fravær af empati

I bogen "The Science of evil" fra 2011 forsøger den engelske professor i psykiatri og psykologi Simon Baron-Cohen at give et samlet bud på, hvad det onde er. På trods af bogens titel siger han egentlig som Lorenz, at det onde ikke er et resultat af ondskab i sig selv. Hos Baron-Cohen skal det onde dog ikke oversættes til aggression, men til fravær af empati.

Ifølge Baron-Cohen er empati vores evne til at indleve os i andres tanker og følelser og reagere følelsesmæssigt på dem på en passende måde. Empatien er på den måde dobbeltstregen. Ser vi en person blive overfaldet og slået ned, er det f.eks. ikke nok blot at kunne sætte sig ind i, at vedkommende må være bange og have store smerter, vi skal også reagere med en spontan trang til at hjælpe personen, hvis der skal være tale om en empatisk reaktion. Empati kræver ifølge Baron-Cohen både en genkendelse (af den andens tanker og følelser) og en tilbøjelighed til at reagere på en passende måde. Om man så rent faktisk reagerer og kommer den overfaldne til hjælp er et helt andet spørgsmål, der både kræver overvejelser over, hvor farlig situationen er, og hvor meget man er i stand til at hjælpe. Men trangen til at hjælpe og til at gøre noget for den anden skal være til stede. Ellers er det ikke en fuldt udviklet form for empati, siger Baron-Cohen.

I det sociale liv er empati en uhyre vigtig faktor. At være empatisk overfor andre mennesker gør, at de oplever, de bliver værdsatte og føler at deres tanker og følelser bliver forstået. Empati er helt afgørende i venskaber og nære forhold til andre mennesker. Empati er ofte med til at forhindre mange misforståelser og mindske risikoen for at man utilsigtet kommer til at fornærme eller krænke andre.

Baron-Cohens tese er nu, at ondskab er forbundet med fravær af empati. Når mennesker ikke er empatiske, har de en tendens til at behandle andre som objekter, som om de er ting, og ikke subjektive størrelser med følelser og tanker som en selv. Når det er tilfældet bliver det muligt at være grusom og ond overfor andre, siger Baron-Cohen, eftersom det kun er ens egne behov og interesser der tæller, ikke de andres. Spørgsmålet er nu, hvordan det kan lade sig gøre at være eller blive uempatisk overfor andre. Hvordan er nogle mennesker i stand til at handle uempatisk?

Som en første forklaring slår Baron-Cohen fast, at mennesker er forskellige i forhold til hvor meget eller hvor lidt empati, de har. Mennesker kan placeres på et empati-spektrum, hvor nogle få scorer meget lavt i empati, mange scorer medium, og nogle få scorer meget højt. Resultatet er en klokkekurve over fordelingen af empati i en normalbefolkning. Længst ude til venstre på kurven finder vi dem, der i særlig grad lider af en permanent mangel på empati.

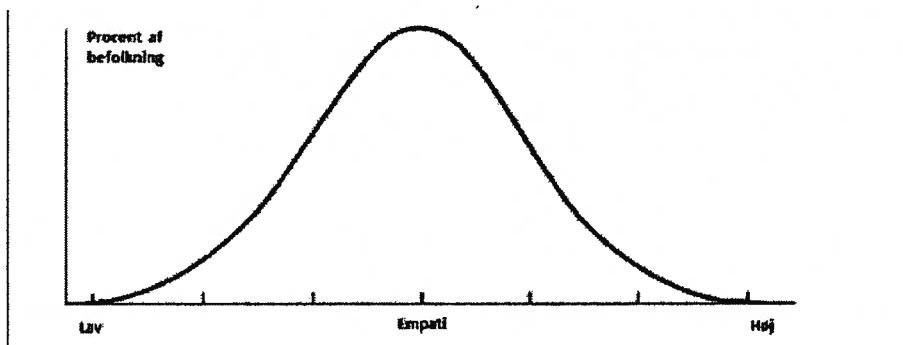

Fig 2. Fordelingen af empati i en normalbefolkning ifølge Baron-Cohen

Man kan ende i den lave ende af empati-spektret af to grunde, siger Baron-Cohen. Der kan være tale om tidlige udviklingsmæssige forstyrrelser, der har forårsaget en mangel på empati, eller der kan være tale om neurologiske og genetiske forhold, der har forstyrret den normale udvikling af empati.

Baron-Cohen nævner imidlertid også, at mennesker, der har større empati og ligger højere på klokkekurven, kan udføre onde handlinger. Det kan skyldes, at bestemte situationer eller tilstande (raseri, had, afsky, stress, alkoholindtagelse, psykose m.m.) gør, at de midlertidigt har "slukket" for deres empatiske evne. Vi kender alle situationer, hvor vi har mistet besindelsen og behandlet andre ondt, og først bagefter fortryder det, vi har gjort. Men også terroristen kan ligge højt i empati-spektret og alligevel formå at myrde uskyldige civile, fordi han i selve gerningsøjeblikket har evnet at slukke for sin empati, siger Baron-Cohen. Ellers ville han ikke være i stand til at udføre sine grusomme handlinger. Man kan ikke være både ond og empatisk på samme tid. Det er en helt grundlæggende forudsætning i Baron-Cohens argumentation.

Empatien har ifølge Baron-Cohen et bestemt neurologisk grundlag. Der findes et særligt empati-kredsløb i hjernen. Et af de centrale centre i dette kredsløb er amygdala. Når man scanner hjernen

hos mennesker, der bliver bedt om at vurdere, hvad øjnene hos et menneske kan fortælle om vedkommendes følelser, så lyser amygdala op. I den berømte sag om jernbanearbejderen Phineas Gage, der i 1848 fik en jernstang gennem hovedet og ændrede personlighed i retning af at blive mere grov og ufølsom overfor andre, var der tale om en beskadigelse af et bestemt område i pandelapperne, der ifølge Baron-Cohen netop er centralt i menneskers empati-kredsløb. Baron-Cohen nævner i alt 10 centre og strukturer i hjernen. Det vil føre for vidt at præsentere dem alle her. Det afgørende er, at aktiviteten i dette kredsløb ifølge Baron-Cohen varierer fra menneske til menneske, og at nogle scorer særligt lavt i empati.

Omsorgssvigt og usikre tilknytninger

Lad os nu se nærmere på, hvad der kan forstyrre empati-udviklingen og gøre, at nogle mennesker bliver mindre empatiske end andre. Udviklingsmæssigt peger Baron-Cohen på, at manglen på empati kan opstå som følge af tidlig omsorgssvigt, afvisninger fra forældrene og det, John Bowlby kalder usikre tilknytninger. Kort kan man sige, at hvis forældrene, som det er tilfældet i forbindelse med omsorgssvigt, ikke behandler eller ikke er i stand til at behandle barnet empatisk, ja så skades også barnets empatiske evne. Forældrenes mangel på empati bliver til barnets mangel på empati. Baron-Cohen refererer her til den engelske psykoanalytiker Peter Fonagy, men som vi kan se er hans overvejelser i tråd med Carl Goldbergs, selv om Baron-Cohens forklaringsramme er en anden. I de tidlige år med omsorgspersonerne lærer barnet at leve sig ind i og mentalisere, hvordan omsorgspersonerne tænker og føler, ikke mindst om barnet selv. Hvis relationerne er for usikre, og hvis det barnet mærker hos forældrene, er deres fjendtlighed eller mangel på interesse, så kan det forstyrre barnets empati-udvikling. Ifølge Baron-Cohen møder vi blandt mennesker med lav empati en række med alvorlige psykiatriske diagnoser. Han peger her blandt andet på diagnoserne psykopati og borderline. Begge er såkaldte personlighedsforstyrrelser. Han skynder sig dog at sige, at på samme vis som ikke alle med lav empati automatisk er onde, så gælder det selvfølgelig heller ikke mennesker med de omtalte diagnoser, men risikoen for at reagere ondt er til stede, fordi begge diagnoser er kendetegnet ved en tilbøjelighed til at gøre andre til objekter og handle impulsivt og udadreagerende.

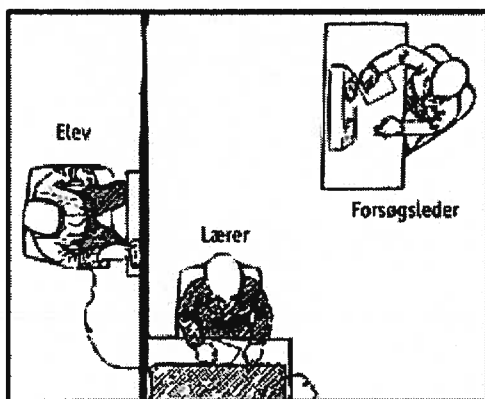
Genetiske dispositioner

Baron-Cohen gør i bogen "The science of Evil" rede for, at han sammen med sine medarbejdere har identificeret en række gener, der er forbundet med empatisk adfærd. Specifikke gener har f.eks. indflydelse på bestemte transmitterstoffer i hjernen (serotonin, dopamin), som igen er med til at bestemme, hvor effektiv og aktiv amygdala reagerer på emotionelle udtryk. Desuden peger han på undersøgelser der viser, at jo mere af det såkaldt mandlige kønshormon testosteron, børn udsættes for under graviditeten, jo dårligere klarer de sig, og jo ringere er deres EQ (empati-kvotient) i de empati-test, som Baron-Cohen og hans medarbejdere selv har udarbejdet. Der er med andre ord en sammenhæng mellem gener og empati, siger Baron-Cohen. Ikke således, at der er bestemte gener for empati, men således forstået at bestemte gener har indflydelse på hjernens empatikredsløb. Udsættes mennesker for omsorgssvigt og usikre tilknytninger i kombination med, at de har særlige genetiske dispositioner, der gør at deres empati-kredsløb er mindre følsomt eller aktivt, så øger det formodentlig risikoen for at være i den lave ende af empati-spektret.

Er fravær af empati lig med ondskab?

Til slut i bogen "The science of Evil" spørger Baron-Cohen om det går at udskifte ordet ondskab med udtrykket fravær af empati. Baron-Cohen er ikke selv i tvivl om svaret. Mennesker der begår onde handlinger er egentlig ikke onde, men er enten i besiddelse af en lav empati, eller de har i en situation midlertidigt slukket for deres empati overfor medmennesket. Baron-Cohen har uden tvivl ret i at se en nær forbindelse mellem ondskab og fravær af empati. Mennesker kan have begrænsede empatiske evner, der sænker deres tærskel for, hvad de i situationer kan finde på at gøre mod andre, undertiden kan et voldsomt had eller en voldsom jalousi hos almindelige mennesker fuldstændig slukke for fornemmelsen af, hvad man påfører andre mennesker af ondt, og som vi skal se senere, er der også andre faktorer, der kan være med til at lukke ned for menneskers empati. Spørgsmålet er imidlertid, om der også gives situationer, hvor mennesker både er empatiske og villige til at gøre andre ondt. Hvor de med andre ord står i et voldsomt dilemma mellem empati og ondskab, og vælger det sidste.

Lydighedens dilemma

© Her efter S. Milgram: "Obedience to authority; an experimental view", Harper & Row. 1974

Amerikaneren Stanley Milgram giver et socialpsykologisk indblik i, hvad der kan få almindelige mennesker til at udføre onde handlinger mod andre. Hans berømte eksperimenter fra 1960'erne peger nemlig på, at det ikke kun er onde mennesker eller mennesker med lav empati, der kan udføre onde handlinger, men også helt normale mennesker. Milgram undersøgte i sine eksperimenter menneskers lydighed overfor en autoritet, der beder dem om at påføre andre mennesker smertefulde elektriske stød.

Via annoncer søgte Milgram efter almindelige mennesker, der mod en mindre betaling var villige til at deltage i et forsøgsprojekt, der handlede om at undersøge straffens betydning for indlæring. 40 personer meldte sig til forsøget, og ved deres ankomst blev de hver især mødt af en forsøgsleder, der bar kittel, og af en anden person, der også blev præsenteret som en forsøgsperson, men som i virkeligheden var en skuespiller og medarbejder i eksperimentet.

Forsøgslederen foretog nu en lodtrækning mellem de to forsøgspersoner, der var arrangeret sådan, at den rigtige forsøgsperson altid blev læreren i forsøget, mens skuespilleren blev eleven. Forsøgslederen instruerede dem nu i, at læreren skulle læse fire ord op, som eleven skulle forsøge at

huske. Hvis eleven lavede fejl, skulle læreren give eleven et stød via en stødgenerator, der var forbundet med eleven. Stødgeneratoren var forsynet med 30 kontakter. Den første kunne give et lille stød på 15 volt, den næste et stød på 30 volt, den næste 45 volt og så fremdeles helt op til 450 volt. Kontakterne var forsynet med mærkater der gik fra "svagt stød" ved de første kontakter til "fare" ved de sidste kontakter.

Eleven blev nu bedt om at gå ind i et tilstødende rum og blev her, mens forsøgspersonen så det, fastspændt til en stol og påmonteret elektriske anordninger. Forsøgspersonen fik, inden forsøget gik i gang, selv lov at mærke, hvordan et af de lette stød føltes. Forsøgspersonen begyndte derefter at læse ordlisterne op, og for hver gang eleven lavede en fejl, trykkede forsøgspersonen på en kontakt, der var 15 volt stærkere end forrige gang. Imidlertid fik eleven i det tilstødende rum ingen elektriske stød. Både elevens svar og de lyde, eleven lavede under forsøget for at simulere smerte og angst i forbindelse med de stærke stød, var på forhånd indspillet på en båndoptager, så hver forsøgsperson hørte det samme. I forbindelse med de stærke stød ville eleven slå på væggen og skribe og til sidst simulere bevidstløshed. Hvis forsøgspersonen i løbet af forsøget nægtede at give flere stød, skulle forsøgslederen altid sige det samme: f.eks. "vær venlig at fortsætte" og "forsøget kræver at De fortsætter". Under disse forsøgsbetingelser gik 26 af de 40 forsøgspersoner hele vejen og var villige til at give eleven det maksimale stød på 450 volt. Det svarer til 65 pct. af samtlige forsøgspersoner.

På baggrund af eksperimentet konkluderede Milgram i bogen "Lydighedens dilemma", at overraskende mange mennesker er villige til at gøre, hvad de får besked på uden hensyn til handlingens indhold, og uanset den strider mod deres egen moralsfølelse, hvis blot ordren kommer fra en legitim eller accepteret autoritet. Ifølge Milgram sker der en helt afgørende psykologisk tilpasning til situationen. Mange af forsøgspersonerne foretager en ansvarsforskydning, som Milgram opfatter som selve essensen i lydigheden. De ser ikke længere sig selv som ansvarlige for det der sker i situationen. Milgram kalder det den instrumentale tilstand. Forsøgspersonerne ser i stedet sig selv som et instrument, der blot udfører en anden persons ønsker. Det modsatte af den instrumentale tilstand er en tilstand af autonomi, hvor en person ser sig selv som handlende ud fra sin egen fri vilje.

M

FORSØGSOPSTILLING	ANTAL PERSONER DER ADLYDER TIL DET SIDSTE (%)
Forsøgspersonen skal ikke selv give stødene, men blot læse ordene op	92,5 %
Eleven er i et andet rum, men kan høres	65 %
Eleven er i samme rum som læreren	40 %
Forsøgspersonen tvinger elevens hånd ned på en plade	30 %
Forsøgslederen giver ordrer pr. telefon	20,5 %
Forsøgspersonen vælger selv hvor stærke stød, han vil give eleven	2,5 %

Fig. 3. Sammenhængen mellem variationer i Milgrams eksperimenter og lydigheden overfor autoriteten (Milgram, 1977).

I forbindelse med eksperimenterne opdagede Milgram, at mange af forsøgspersonerne var nervøse og anspændte under forsøgene. Milgram fortolkede den følelsesmæssige anspændelse som et tegn på, at forsøgspersonerne kæmpede med en indre konflikt mellem på den ene side modviljen mod at gøre et andet menneske fortræd og på den anden side lydigheden overfor autoriteten. Milgram kaldte denne indre konflikt for lydighedens dilemma. Mange af forsøgspersonerne havde med andre ord stærke samvittighedskvaler under forsøget. De udviste tydelige tegn på empati for de elever, de påførte smerte. Men i situationen vejede lydigheden overfor autoriteten og pligten til at udføre den pålagte opgave tilsyneladende for mange tungere end deres egne moralske overvejelser og spontane medfølelse med eleverne. Det var altså ikke således, at disse forsøgspersoners moralske refleksion eller empati fuldstændig forsvandt eller "lukkede ned" under forsøget, men ansvarsforskydningen friholdt dem så at sige fra at opfatte deres egne moralske overvejelser og subjektive fornemmelser som afgørende og relevante i situationen.

På den anden side var der også en del, faktisk hele 35 pct. af deltagerne i den første forsøgsopstilling, der havde styrke nok til at lytte til deres egne moralske overvejelser og som stoppede undervejs i forsøget eller helt nægtede at give eleven stød, der gjorde ondt på eleven. Langt fra alle adlød med andre ord autoriteten til det sidste.

Milgram i virkeligheden

Et af de væsentlige spørgsmål, man må stille, er om Stanley Milgrams eksperimenter overhovedet kan overføres til virkeligheden. Milgram svarer selv klart ja. I bogen "Lydighedens dilemma" drager han f.eks. flere paralleller mellem resultaterne af sine egne eksperimenter og det der skete i udryddelseslejrene under 2. Verdenskrig:

Som en faktor, der er med til at bestemme menneskers adfærd, er lydighed af en særlig betydning i vor tid. Der foreligger pålidelige beviser for, at millioner af uskyldige mennesker blev udryddet efter ordre i årene 1933 til 1945. Gaskamre blev bygget, dødslejre blev bevogtet, og daglige kvoter af lig blev produceret med samme effektivitet som fremstillingen af maskiner. Disse umenneskelige forehavender havde måske deres oprindelse i et enkelt menneskes hjerne, men kunne kun udføres, fordi et meget stort antal mennesker adlød ordrer" (Milgram, 1977)

Kritikere af Milgram peger på, at han fokuserer for meget på lydighed og ikke tager tilstrækkelig notits af andre faktorer, der har betydning for, at mennesker bliver i stand til at begå onde handlinger. På den anden side er det klart, at netop i forbindelse med at forstå baggrunden for drabene på millioner af jøder under 2. Verdenskrig er den blinde lydighed overfor de overordnede og autoriteterne i det militære hierarki helt afgørende. Især giver Milgrams opdagelse af, at ansvarsforskydningen stiger, jo mere indirekte og utydelige konsekvenserne af ens handlinger er, vigtige bidrag til at forklare, hvorfor ledende nazister ikke havde de store samvittighedskvaler og moralske skrumpel ved at sende jøderne til udryddelseslejrene. De gav ordrene, men de udførte dem ikke selv. De var blot mindre led i en lang beslutningskæde, og blev kun sjældent konfronteret med konsekvenserne af deres handlinger. "Det er psykologisk let at ignorere ansvaret, når man blot er led i en kæde af onde handlinger og ikke befinder sig i nærheden af handlingens endelige konsekvens... Dette er måske det mest almindelige fællestræk ved det organiserede onde i det moderne samfund", skriver Milgram i "Lydighedens dilemma".

Men hvad så med personalet i udryddelseslejrene, der udførte ordrene og direkte håndterede udryddelsen af jøderne? Ifølge Milgram må de jo have haft særligt store samvittighedskvaler, eftersom de var tæt på ofrene og konfronteret direkte med konsekvenserne af deres handlinger. Forholder det sig også sådan i virkelighedens verden? Nej, næsten tværtimod ifølge forskellige kilder.

Tyske soldater der står med gæs og smiler foran hængt kvinde, Rusland 1943

Historikeren Torben Jørgensen giver i bogen "Stiftelsen" (2005) et indblik i personalets måde at forholde sig til fangerne på i tre polske udryddelseslejre - Belzec, Treblinka og Sobibor - under 2. Verdenskrig. Fra foråret 1942 til efteråret 1943 blev i alt 1.8 millioner jøder skudt, pryglet og gasset ihjel i disse tre lejre. Mange af de ansatte, der i det daglige stod for drabene på jøderne i lejrene havde tilsyneladende ikke mange samvittighedskvaler med det de gjorde. En gruppe af såkaldte "exzess-täter" tog selvstændigt initiativ, gik ud over hvad reglementet angav, og virkede med større grusomhed overfor fangerne end de øvrige i personalegruppen. Motiverne kunne f.eks. være irritation, had, sadistisk fornøjelse eller forsøg på at accelerere drabsprocesserne i lejren.

Engang slentrede Franz, langs rampen med et dobbeltløbet haglgevær i hånden og Barry i hælene. Han opdagede foran sig en jøde (...) ved navn Steiner. Uden at tøve sigtede Franz på mandens baller, og skød. Steiner faldt med et skrig af smerte. Franz lo. Han nærmede sig, kommanderede manden op, trak hans bukser ned, og gloede på såret. Jøden var ude af sig selv af smerter. Blodet løb ned af hans baller, fra sårene efter blyhaglens. Men Franz var ikke tilfreds. Han vinkede afværgende, og sagde: "Fandens også, nosserne er ikke engang skadet!". Han fortsatte sin slentretur for at søge nye ofre" (Jørgensen, 2005).

Men ikke alle ansatte behandlede fangerne så grusomt. Andre var mere modvillige i deres anvendelse af vold overfor fangerne og gik ikke længere end reglementet og deres overordnede forlanger. Nogle havde ry for at være "svage" og kom derfor ikke i betragtning til de hårde opgaver. En del tyder på at selve konfrontationen med drabsprocesserne i lejren var yderst belastende for mange. Nogle ansatte begik selvmord, nogle søgte om og opnåede forflyttelse til andre lejre eller til militærtjeneste. Der var med andre ord et vist personligt råderum til at undgå de værste former for

konfrontation med drabsprocessen. Desuden spillede alkohol tilsyneladende en rolle i dagligdagen. Der uddeltes bestemte rationer hver dag, og ”brænderne” fik tildelt en halv flaske ekstra snaps oven i den normale ration på en liter om ugen, fordi dette job ansås for at være ekstra belastende.

Samlet set tegner der sig et broget billede af de mennesker, der udfører drabene og er i direkte kontakt med ofrene. Nogle ser overhovedet ikke ud til at have de store samvittighedskvaler med det de gjorde, blandt andet de såkaldte exzess-täter. Mellem dem finder vi givetvis mennesker med udtalte psykopatiske træk. Andre ansatte har måske med tiden glemt eller fortrængt deres indledende væmmelse eller bekymring ved drabsprocesserne, og er blevet mere og mere afstumpede som følge af den grusomme arbejdspladskultur i lejrene. Men der er også ansatte, der ser ud til at have været stærkt mentalt belastede af de opgaver, de blev sat til at udføre, og som måske netop har stået i det ”lydighedens dilemma”, som Milgram beskriver.

Skal vi imidlertid forstå, hvorfor flertallet af personalet i lejrene forblev på deres poster på trods af den daglige konfrontation med de indsattes lidelser, og skal vi forstå, hvordan så mange af dem tilsyneladende var i stand til at lukke ned for deres empati for ofrene eller ignorere den, er det dog ikke nok blot at fokusere på lydigheden, sådan som Milgram fortrinsvis gjorde. Der må også andre forklaringer til.